

RÍTUS ÉS KULTUSZ

Molnár Lehel¹

A püspöki vizitáció rítusa és rendszabályai az erdélyi unitáriusoknál a 17. században²

Magyar nyelvterületen még sem egyházi, sem átfogó művelődéstörténeti vonatkozásban nem készült el egy összefoglaló rítustörténet – állapította meg sommásan Voigt Vilmos egy 2010-es konferencián³. Ez a helyzet azóta is fennáll. A 16. századtól kezdődően, amúgy gazdag, a ritológia gyakorlatával és elméletével foglalkozó műveken keresztül, lett légyen katolikus vagy protestáns, nehezen tudjuk nyomon követni, valamint értelmezni a rítusok változását, átalakulását. Nem célunk a rítuskutatás historiográfiájával foglalkozni vagy felsorolni azokat a forrás-műveket, amelyek a megíratlan magyar rítustörténethez elengedhetetlenek, csupán ennek kontextusában emlékeztetőül szolgáljon itt két korabeli név a hozzájuk kapcsolódó művekkel. Katolikus vonalon, „miután a tridenti zsinat határozatainak beteljesítéseképpen megjelent normatív liturgikus könyvek közül utoljára 1614-ben napvilágot látott a *Rituale Romanum* is – amelynek használatát V. Pál pápa egyáltalán nem tette kötelezővé –, több mint időszerű volt Pázmány Péter esztergomi érsek erőfeszítése: a *Rituale Strigoniense* megszerkesztése és megje-

¹ MOLNÁR Lehel (Székelykeresztúr, 1968) Kolozsváron a Protestáns Teológiai Intézet Unitárius Karán szerzett lelkészi oklevelet (1990–1995). 1996 márciusától a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának vezetője. 2004-től a Romániai Egyházi Levéltárosok Egyesületének elnöke. A Szegedi Tudományegyetem Bölcsésztudományi Karán doktorandusz. Kutatási területe: unitárius egyháztörténet, művelődéstörténet, rendszeres teológia. Publikációi tanulmánykötetekben, konferenciakiadványokban, a Keresztény Magvetőben, az Unitárius Közönyben, a Korunkban, a Művelődésben valamint más hazai és nemzetközi szakfolyóiratokban jelennek meg.

² A tanulmány az OTKA K 112927 sz. pályázat támogatásával készült.

³ VOIGT Vilmos, *Rítuskutatás a kortársi folklorisztikában (és ehhez némi távlatok)*, Magyar Egyházzene, 3(2010), 219.

lentetése 1625-ben.”⁴ Ezzel pedig az addigi magyar liturgikus hagyománnyal szemben a római tette hivatalossá. Protestáns részről a református Bod Pétert és az ünnepelmélet klasszikusaként is emlegetett, 1761-ben kiadott *Szent Heortokrátés* című kötetét említjük meg, amely az első magyar nyelvű mű az egyházi ünnepek történetéről, megtartásának módjáról és a hozzájuk kapcsolódó magyar népszokásokról.

Főleg a 19. századtól kezdődően a néprajzosok, társadalom- és zenetörténészek, valamint a különböző felekezetek elhivatott kutatói egyház- és zenetörténeti, teológiai, jogi művekben, tanulmányokban, a nemzetközi szakirodalom bevonásával foglalkoztak és foglalkoznak a rítusok és ünnepek történetével és szabályos gyakorlásuk kérdéskörével, ami a mindennapi ritualizálódott élet leírását is magában foglalja. Napjainkban a rituális viselkedés kutatása új dimenziókat nyitó kapujában érdekes témákkal állnak elő az arra hivatott szakemberek. Most a labdarúgó-Eb⁵ aktualitása okán megemlítem, hogy a francia etnológus, Christian Bromberger⁶ munkatársaival közel két évtizede a foci vizsgálatába kezdtek, vagyis arra keresik a választ, hogyan működik a dalok, jelmondatok, emblémák stb. használatában az a kohéziós erő, amely a szurkolókat összetartja, és közösségi élményt nyújt, párhuzamot vonva a foci és a vallási szertartások között. Ez a szerteágazó kutatási mezsgye mind szép és jó, de ott van az igazi vallási rítusok világa, amit, úgy gondolom, mindenekelőtt szem előtt kell tartani.

Unitárius vonatkozásban is sok a lemaradás. Elsőként Boros György unitárius püspök foglalta össze az unitárius liturgia történetét az 1930-as években *Szertartások és vallási szokások az unitárius egyházban*⁷ címmel. Majd bő háromnegyed századdal később, 2007-ben tette közzé Bárh Dániel néprajzos *A történeti szokáskutatás kora újkori forrásai: az unitárius szertartáskönyvek* című tanulmánya⁸ mellékleteként a mindmáig egyetlen 18. századi unitárius ágen-

⁴ PAPP Ágnes, *Retrospektív liturgikus-zenei forrásunk új megvilágításban: a 17. századi Medvedics-rituále*, Magyar Zene, 4(2013), 392.

⁵ A 2016-os franciaországi labdarúgó-Európa-bajnokság jún. 10. és júl. 10. között zajlott.

⁶ Christian BROMBERGER, *Le match de football. Ethnologie d'une passion partisane à Marseille, Naples et Turin*, Paris, Editions MSH, 1995 (újra kiadva: 1996, 2001).

⁷ BOROS György, *Szertartások és vallási szokások az unitárius egyházban*, KerMagv, 1(1932).

⁸ BÁRTH Dániel, *A történeti szokáskutatás kora újkori forrásai: az unitárius szertartáskönyvek = Népi vallásosság a Kárpát-medencében 7/1. Konferencia Sepsiszentgyörgyön, 2005. szeptember*, szerk. S. LACKOVITS Emőke, SZŐCSNÉ GAZDA Enikő, Sepsiszentgyörgy–Veszprém, 2007 (Konferenciasorozat, I), 213–230.

dáskönyvet, az Agh Isván nevéhez fűződő *Modus Rerum Agendarumot*⁹, felhívva a figyelmet ennek a forrástípusnak történeti, néprajzi-folklorisztikai szempontú hasznosításának lehetőségeire.

Sem Boros, sem Agh ágendáskönyve nem tér ki a püspöki vagy esperesi vizitációk rítusára, melynek ismertetésére a következőkben teszünk kísérletet.

Az unitáriusok első vizitációs rendelkezése 1614-ben készült. Előzményképpen hadd utaljunk arra, hogy Bethlen Gábor trónra lépésekor esküvel fogadta, miszerint „minden nemzetségeket, rendeket, státusokat religiókban... szabadságokban, törvényekben, és approbata consuetudójokban [jóváhagyott szokásukban] megtartok...”¹⁰ Bethlen viszonylag türelmes valláspolitikája elvi és gyakorlati alapon állt, és fogadalmához igyekezett hű maradni, megengedte a jezsuitáknak, hogy visszatérjenek Kolozsmonostorra, az erdélyi katolikusok vezetésére Fejérdi Mártont főesperessé és vikáriussá nevezte ki. Nem meglepő tehát, hogy Bethlen fejedelemségének első országgyűlésén, Medgyesen, 1614. február 23. és március 16. között fontos vallásügyi határozatot is alkottak, amely a püspöki és az esperesi vizitációra vonatkozott, és annak folyamatos szabad gyakorlásának előírásával tulajdonképpen az egyházi fegyelem és közkerölcs megerősítésének elősegítése volt a cél. Ahogy a törvény fogalmaz: „(3) Az ecclesiasticus ordo minthogy jobb példaadással, nemcsak tanítással oktatja jóságos cselekedetekre az hallgatókat, gyakor visitatiókkal az püspekek, seniorok, kiki mind az ő szokott vallásában recepta religióján valókat mindenütt ez országban szabadon visitálhassák, fogyatkozásokat reformálhassák, és jókat is jobbítani és az vétkeket érdemek szerint való büntetéssel, minden erejekkel, hasznos, jóságos és dicseretes cselekedetekre indítsák.”¹¹ Ez a törvény teremtett jogalapot arra, hogy az evangélikus püspök Weyrauh Zakariás 1615-ben, valamint a katolikus vikárius Fejérdi Márton 1618-ban egyházlátogatásra induljon.¹²

E határozat megszületésekor még két évig az az eruditus Toroczka Máté volt az unitáriusok püspöke, aki magyarra fordította Enyedi György *Explicationes*ét, énekeskönyvet, kátét szerkesztett, és Georgio Basta rémuralmát követően a Bocskai által visszaadott kolozsvári templomban újjászervezte az egyházi életet, az iskolában az oktatást. A Toroczkait a püspöki székében meg-

⁹ A protestáns szerzők is használják a „rítus” és a „liturgia” szavakat, de szerkönyveik megnevezésére általában az „agenda, ágendáskönyv” kifejezést alkalmazzák.

¹⁰ BOJTI VERES Gáspár, *A nagy Bethlen Gábor viselt dolgairól = Bethlen Gábor emlékezete*, szerk. MAKKAI László, Bp., Magyar Helikon, 1980, 54.

¹¹ EOE VI. 413.

¹² BARCZA József, *Bethlen Gábor, a református fejedelem*, Bp., 1987, 190., 196.

erősítő, 1601. január 25-én kelt oklevél Bethlen Gábor 1613. november 6-i átírástában maradt fenn, melyben az egyházfőt felhatalmazta arra, hogy „Erdélyben a maga vallását hirdethesse, espereseket választhasson, jámbor erkölcsű papokat nevezhessen ki, azok fizetését megkívánhassa, az elromlott templomokat és papi házakat újra építhesse, s minden egyházi kötelességeit teljesíthesse; a házassági és egyházi törvényszék körében tartozó más ügyekbe nyomozást vitethessen végbe, azok felett ítélhessen, s döntő határozatokat hozhasson, a papok botrányos cselekedeteit és hibáit megfenyíthesse, az engedetleneket megbüntethesse; a világiaknak papok elleni ügyében a törvényt és igazságot kiszolgáltassa, eklézsiáit jó és illő rendben igazgassa, s mindazt ami tisztében áll kellő módon és helyen végrehajthassa és elintézhesse.”¹³ Az oklevél megfogalmazása természetesen nem tér ki explicite az egyházlátogatásra, de azok a jogosítványok, amelyekkel felruházták Toroczkaikat a vizitáció gyakorlatát is kimerítették. Az egyházlátogatáshoz azonban nyilván szükség volt egy külön vizitatoriára, amelyet a fejedelem a medgyesi országgyűlési határozatban mindegyik felekezetnek meg is adott. Ezt követően Toroczkaik még 1614-ben elkészítettek egy vizitációs rendszabályzatot, melynek keletkezését az unitárius szakirodalom nem kapcsolta össze a medgyesi országgyűlési határozattal, holott minden bizonnyal ennek hatására szövegezték meg. Tóth György *Az Unitárius egyház rendszabályai 1626–1850* című munkájának függelékében¹⁴ csupán közzétette ezt az 1614-es dokumentumot, de keletkezéstörténeti magyarázatot nem adott. Kénosi–Uzoni egyháztörténete második kötetében Toroczkaikról értekezve megemlíti, hogy 1693-ban az Almási Gergely Mihály püspök jurisdikciója alá visszakerült háromszéki unitáriusok vizitálását ezen 1614-es rendelkezés alapján végezte.¹⁵ Ez a rendelet, és annak kiegészített változata, amelyet alább részletesen fogunk ismertetni, szinór mértékül szolgált egészen 1741-ig, amikor Szentábrahámi Lombárt Mihály püspök idejében új vizitációs szabályzatot alkottak.

¹³ JAKAB Elek, *Virrasztásaim XII*, KerMagv, 2(1892), 83.

¹⁴ TÓTH György, *Az unitárius egyház rendszabályai 1626–1850*, Cluj–Kolozsvár, 1922, 28–30.

¹⁵ KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*, II, ford. MÁRKOS Albert, bev. tan. BALÁZS Mihály, s. a. r. HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel. Kolozsvár, 2009 (*Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai*, 4/2), 481. A későbbiekben látni fogjuk, hogy Almási Gergely Mihály unitárius püspök már 1692-ben megkezdett vizitációját valóban az 1614-es rendelkezés alapján végezte, de a kor követelményeinek megfelelően azt a dekrétumot helyenként kiegészítették.

Toroczkai és munkatársai 16 pontban foglalták össze az alapelveket, amelyeket a vizitátoroknak követniük kellett. Az 1-es pont a vizitátorok elszállásolásának formai követelményéről szól. Eszerint a vizsgálószéket fungens pap esetén a parókia épületében, ellenkező esetben az egyházi házában kell elszállásolni. Itt egy olyan kikötés is szerepel, hogy adott körülményekre való tekintettel a vizitátorok mérlegelhetnek, hogy minden községet megvizsgáljanak-e vagy csupán azokat, melyeknek élén kinevezett pap áll.

A 2. pont előírja, hogy miután a pap üdvözölte a vizitátorokat, az illető község falusbírája az esküdt polgárokkal és egyháziakkal együtt a papi házhoz hívatnak, kiknek a vizsgálók meghagyják, hogy másnap, vagy ha az idő megengegyi, még aznap meghatározott órában a hívekkel együtt a templomban egybegyűljenek, hogy ott őket üdvözöljék.

A 3. és az 5. pont a gyülekezet és a pap kikérdezéséről szól. Először az egyházközséget kell megkérdezni, hogy vajon a papjuk elég szorgalmas-e a tanításban, s vajon a meghatározott ünnep- és míves napokon s általában egész héten át tart-e, és hányszor tart templomozást, tart-e vallásos kikérdezést (katekézist) főképpen vasárnapokon. Továbbá tisztességesen forgolódik-e az ő nyája között, józan életű-e, oszt-e úrvacsorát, keresztele-e? És a betegekhez vigasztalásra hivatva, készséggel megy-e, amint tiszte tartja? Továbbá a birtokokat hűségesen műveli-e? Otthonülő-e, vagy faluszerte avagy kocsmákban bódorog? Azután illendőképpen ruházkodik-e? Általában jó példával jár-e hívei előtt vagy nem? Egyszerre több eklézsiát gondoz-e, s minő buzgalommal? Azonfelül miképpen igazgatja saját családját? A gyülekezet megkérdezésekor, hogy az illető helység papja jelen legyen-e vagy sem, az egybegyűltek bölcs belátására van bízva.

A papot az egyházközség törvényszerű vezetéséről és rendben tartásáról kérdezik ki, és megkéri, hogy erre vonatkozó írásbeli bizonyítékokat, kimutatásokat vegyen elő. Ezt követően ki kell kérdezni őt a tanítása felől, s a gyülekezet színe előtt hitvallást kell tennie, majd a híveket kell megkérdezni, hogy tényleg mindig aszerint tanította-e őket a pap. Aztán újból a papot kell megkérdezni a hívekről, hogy nagy számban szoktak-e templomba járni s ott figyelmesen hallgatják-e az Úrnak igéjét, kellő becsben tartják-e a tanítást, valamint magát a tanítót? Azután a papnak a köteles terményeket hiánytalanul és becsületesen fizetik-e? Továbbá a papi hivatal részére átengedett birtokokat mindnyájan saját joghatóságuk alatt tartják-e? Ha a helység polgárai, patrónusai vagy bárki más jogtalanul használná ezeket a birtokokat, a királyi adománylevélre való hivatkozás mellett a vizitációt végzők hatáskörébe tartozik az elidegenítőkkal szembeni fellépés.

A rendelkezés 4. pontja előírja, hogy a gyülekezet és a pap kikérdezésének ideje alatt egy falusi embert a szomszéd faluba kell küldeni, hogy azon helység papját, bíróját vagy egyházfíát értesítse a vizsgálók fogadására.

A 6., 7., 10. és 11. pont a pap és a hívek mulasztásainak, erkölcsi kihágásainak büntetését szabályozza. Ha a pap feladata teljesítésében kellenél hanyagabb vagy feslett erkölcsű, dorbézoló vagy civakodó természetű, a nép előtt kell megfeddeni. Ha nem akar megjavulni, a vizsgáló uraktól meghatározott napra az esperes széke elé (in sedem senioris) kell idézni azon büntetés terhe alatt, melyet jog szerint az engedetlenek szoktak fizetni. Ha pedig a hívek a kötelező jövedelmet papjuknak nem adták meg, kényszeríteni kell őket annak beszolgáltatására, melynek napját előre ki kell tűzni. Ha a kitűzött dátumig sem tesz eleget a nép kötelezettségeinek, a papi szolgálatot mindaddig szüneteltetni kell, míg a pap ki-elégítést nyer.

Azt a papot, aki az engedelmességet és a vendégszeretetet nem gyakorolja, a zsinat által megszabott pénzbírsággal sújtsák. Ha ezt a büntetést az illető pap egyáltalán nem vagy csak makacskodva akarja fizetni, házi bútorából zálogot kell venni, amelynek kiváltására hivatalától való megfosztás büntetésének terhe alatt a vizsgálószék által megszabott napra egyházi fórum elé kell járulnia.

A feslett erkölcsű, civakodó, türelmetlen, zavargó, részegeskedő házastársak az egész egyházközség előtt saját törvényes papjuktól, valamint a vizsgáló uraktól szigorúan megintetnek, akik, ha nem térnek jó útra, papi szék elé idéztesse-nek. Ha így sem javulnak meg, ki kell közösiíteni őket.

A hívek közül mindazok, kik az így lefolytatott gyülekezetben jelen nem voltak, egyenként 3–3 forint kifizetésére kényszeríttessenek, ami alól felmentést valaki csak igen komoly okok alapján nyerhet.

A 8. pont röviden szól az egyházközség anyagi gyarapodásáról, miszerint a vizitátoroknak meg kell kérdezniük azt is, vajon az elődök vagy mások az egyházközség számára hagyományoztak-e pénzt, az hol található, valamint vannak-e ezüstkészletek, kegyzserek?

A 9. pont alatt 12 forint büntetés terhe alatt kényszeríteni kell a híveket a templom, a papi épületek és az iskola körül való rongálások kijavítására.

A 12., 13. és 14. pont az egyházközségi iskolákra és mesterekre vonatkozik. Az iskolamestereket az egyházi szabályzatban előírt kötelességeikről kell megvizsgálni, megigazítani, meginteni és megbüntetni. Az iskolamesterek kötelessége, hogy az alamizsnából három vagy legkevesebb két gyermeket tápláljanak és neveljenek, hogy velük a templomban énekelhessenek, amit ha elmulasztának, s az alamizsnát mégis begyűjtenék, a szokásos büntetéssel sújtsák őket. Ott, ahol az iskolák el vannak hanyagolva, azok kijavítására és a mesterek fizetésére

az egyházközség köteleztessék 12 forint büntetés terhe alatt. Az olyan pap, aki a mestert fizetni elmulasztja, s annak járandóságát magához kaparintja, 12 forintra büntetendő.

A 15. és 16. pont a vizsgálószerk bezárását írja elő. A vizsgáló uraknak, mielőtt máshová távoznának, kötelességükké tetszik, hogy a papot Pál apostol szellemében nyomatékosan buzdítsák, hogy híven őrködjék, józan életű legyen, a prédikálásban szorgalmatoskodjék, s az evangélista hivatását töltsse be. Hasonlóképp a híveket is figyelmeztetni kell, hogy szorgalmasan éljenek az örökélet ígérével, és a papi hivatal gondos fönntartásában meg ne lankadjanak. Az egyházlátogatásról jegyzőkönyvet kell készíteni, és a vizitátorok mind a papnak, mind az egyházközségnek vendégszeretetét megköszönve mehetnek tovább a szomszéd faluba.

A rendelkezés összeállításakor minden bizonnyal Toroczkai és munkatársai inspirálódtak a más felekezetek hasonló jellegű szabályzataiból, amit a saját egyházuk viszonyaihoz alkalmaztak. Előttük állhatott Melanchthon vizitátoroknak szóló könyve a lelkészek tanításáról¹⁶ vagy Kálvin genfi egyházrendje, esetleg az erdélyi református *Ruberiánus kánonok*, amely még csak esperesi vizsgálatot említ¹⁷. Azonban úgy véljük, hogy legnagyobb mértékben Wilhelm Zepper herborni prédikátor, egyházjogász akkoriban főleg református peregrinusok által forgatott munkáját, a *De politia ecclesiasticát*¹⁸ használták fel. Zepper ugyanis – állapítja meg Herman Hanko – az első protestáns teológus, aki az említett művében igen nagy erudícióval ír az egyházkormányzásról¹⁹, nevezetesen arról, hogy kora gyülekezeteinek rossz állapotáért a papképző intézeteket lehet felelőssé tenni, hiszen ott a lelkészjelöltek csupán teológiai elméleti képzést kapnak, és a praxis, valamint az egyházvezetés teljesen háttérbe szorul²⁰. Zepper rávilágít az egyházkormányzás gyakorlati követelményeire és az egyházfegyelem szükségességére. Szerinte az egyház közössége és az egyes tagok nem lehetnek fékek nélkül. A kezek és a keresztény szabadság köteléke nem elég. Az egyháznak a disciplina

¹⁶ A latin mű címe: Philipp MELANCHTHON, *Articuli, de quibus egerunt per Visitatores in regione Saxoniae*, Wittenberg, 1527.; a német kiadás címe: *Unterricht der Visitatoren an die Pfarrherrn im Kurfürstenthum zu Sachsen*, Wittenberg, 1528.

¹⁷ POKOLY József, *Az erdélyi református egyház története*, IV, Bp., 1905, 101.

¹⁸ A mű teljes cím: Wilhelm ZEPPEL, *De politia ecclesiastica sive forma ac ratio administrandi et gubernandi regni Christi, quod est ecclesia in terris*, Herbörn, 1595.

¹⁹ Herman HANKO, *Notes on the Church Order*, <http://www.prca.org/resources/publications/books/notes-on-the-church-order> (letöltve: 2016. november 24.)

²⁰ BOROSS Géza, *Bevezetés a gyakorlati teológiába*, Bp., 1995. 28–29. <http://www.scribd.com/doc/30010433/Boross-Geza-Bevezetes-a-gyakorlati-theologiaba> (letöltve: 2016. november 24.)

olyan, mint a testnek az életerő. Ha nincs rend, Isten országa az ördög országává változik. Nemcsak az kell, hogy a magisztrátus a külső törvénnyel munkálkodjék, kell a lelki fegyver is. Bűnt követnek el tehát az egyház és az előljárók, ha nem büntetnek. A gyengék (ezekből van a legtöbb az egyházban) megrontatnak a rossz példától. Kis élesztőtől megkel a tészta. Kis bűnöktől is megromolhat az egész.²¹ Zepper szerint fogaskerekekhez hasonló harmóniában kell dolgozniuk az egyház irányításáért és működéséért felelős intézményeknek. Ezek közül a két legfontosabb intézmény a zsinat és a vizitáció. Zepper a vizitáció lényegét tárgyalva olyan elvi alapokra helyezi annak létjogosultságát, amely visszaköszön Toroczkaiék konkrét egyházlátogatási rendeletében. A vizitáció haszna az egyházi tanítás megóvása a tévedésektől, a külső kultusz egyszerűségének biztosítása az emberi találmányok, okoskodások ellenében és az élet tisztaságának megőrzése. Így biztosítható, hogy mindenki dolgának megfelelően működjön: egyházak, iskolák, papok, magisztrátus, szülők, gyermekek stb. Az egyház gazdálkodásért, vagyonaért felelősök lehető legalaposabb átvizsgálása is megkerülhetetlen.²² A cél általános képet kapni arról, hogy élnek a hívek, és hogy tanítanak az egyház különböző szintű vezetői: papok, iskolamesterek, valamint hogy viselik gondját a rájuk bízott ingatlanoknak, ingóságoknak és pénznek. Így a vizsgálat egyfelől részleges, másfelől teljes, mert az egyes személyek és a hívek általános kikérdezésétől az egymásról való kölcsönös referálásig felöleli az egész egyházközség életét.²³ Zepper a vizitáció lebonyolításának menetét apró részletességgel dolgozta ki, és egyes kérdések szinte szó szerint egyeznek a Toroczkai-féle rendelkezésben találhatóakkal.²⁴

²¹ Lásd: Wilhelm ZEPPEL, *De politia ecclesiastica sive forma ac ratio administrandi et gubernandi regni Christi, quod est ecclesia in terris*, Herborn, 1595, 125–127. A fordításért köszönetet mondok Balázs Mihálynak.

²² *Uo.*, 507–508.

²³ *Uo.*, 528.

²⁴ A vizitátoroknak egy nappal korábban kell megérkezniük, és össze kell gyűjteniük a falu előljáróit; (lásd Toroczkainál a 2. pont, Zeppernél 529. oldal). A hívek kikérdezése a papjukról: felkészült-e, tanítja-e őket, tart-e katekizációt, oszt-e úrvacsorát, látogatja-e a betegeket, milyen a családi élete, az erkölce, kocsmázik-e. A pap kikérdezése: törvénytisztelesen vezeti-e az egyházközséget, erről írott anyag van-e. Az iskola ellenőrzése. A vizitációról jegyzőkönyvet kell szerkeszteni stb.; (Toroczkainál a 3., 5., 12., pont, Zeppernél 532–534., 542–543. oldal).

Zepper korabeli magyar recepciója még nincs alaposan feltárva.²⁵ Köteteiből kolozsvári²⁶, nagyenyedi²⁷, nagybányai²⁸ könyvtárakban, magángyűjteményben²⁹ is maradtak fenn példányok. Ugyanakkor Szenczi Molnár Albert a *Lexicon Latino–Graeco–Ungaricum* művének negyedik részében, az iskolák tanulmányi és nevelési rendjéről egybegyűjtött hét didaktikai dolgozat közül a másodikat, a *De scholis vernaculi...*-t Zepper egyházrendtartásából vette át. Gelei Katona István kánongyűjteményének összeállításakor, ahogy művének előszavában írja, Zepperre is támaszkodott.³⁰ Mindez megerősít abban a feltételezésünkben, hogy Zepper *De policia ecclesiasticája* ténylegesen népszerű és sokat forgatott mű volt, és annak ellenére, hogy református talajon született, az unitáriusok is felhasználták.

Meg kell említenünk, hogy Toroczkaiek vizitációs rendelkezésének 12. pontja az iskolamesterek kapcsán kimondja, hogy az egyházi szabályzatban előírtak szerint kell őket megvizsgálni. Jelen tudásunk szerint ebből az időszakból nem maradt fenn unitárius egyházi szabályzat, éppen ezért úgy gondoljuk, hogy

²⁵ Újabban LUKÁCS Olga említi Zepper hatását a magyar puritanizmus folytán erősödő népiskolai törekvésekre. Lásd: *16–17. századi változások az erdélyi református iskolakultúrában*, *Theologia Reformata Transylvanica*, 1(2009), 111, <http://www.studia.ubbcluj.ro/download/pdf/458.pdf> (letöltve 2016. november 24.); KECSKEMÉTI Gábor 2003-ban megjelent tanulmányában Zepper homiletikai elméletéről is értekezik. *A korai protestáns homiletika szerepe az európai és a hazai irodalmi gondolkodás történetében*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 4–5(2003), 382.; NAGY Géza 2008-ban megjelent poszthumusz művében többször hivatkozik Zepperre, akinek művei a magyar reformátusok presbitériumok megalakításában és népoktatás megszervezésében voltak hatással. *A református egyház története 1608–1715*, I–II, Bp., Attraktor, 2008.

²⁶ Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár, jelzet: R83604.

²⁷ MONOK István, NÉMETH Noémi, *Isaac Basire könyvei a nagyenyedi református kollégium könyvtárában (1679–1680)*, *Magyar Könyvszemle*, 3(1992), 262. http://efolyoirat.oszk.hu/00000/00021/00350/pdf/MKSZ_EPA00021_1992_108_03_256-284.pdf (letöltve: 2016. november 24.)

²⁸ MORVAY Győző, *Két nagybányai régi könyvtár*, *Magyar Könyvszemle*, 1(1896), 30., <http://epa.oszk.hu/00000/00021/00092/pdf/016-051.pdf> (letöltve: 2016. november 24.)

²⁹ Kaposi Sámuel református tanár és orientalista könyvtárában is megtalálható volt Zepper *De politia...* kötete. Lásd: *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757*, s. a. r. MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András, Szeged, 1994 (Adattár 16/3) 229. <http://mek.niif.hu/03600/03678/03678.pdf> (Letöltve: 2016. november 24.)

³⁰ *Egyházi kánonok, melyeket részint a magyarországi, részint az erdélyi régi kánonokból egybegyűjtött s a kor kívánataához képest több másokkal is bővített és kissé jobb rendbe szedett Geleji Katona István az erdélyi igazhíttű egyházak püspöke 1649. S függelékül a Szatmár-Németiben 1646. évben tartott Nemzeti Zsinat végzései*, ford. Kiss Áron, Kecskemét, 1875, VII.

Toroczkaiék minden valószínűség szerint a korábban már említett zsinati végzéseken lefektetett idevonatkozó törvényekre gondoltak. Persze nem zárhatjuk ki azt sem, hogy ebben a szövegben egy elveszett egyházi disciplina nyomai maradtak fenn.

Arról keveset tudunk, hogy Toroczkai a rendelkezés megfogalmazása után tartott-e generális vizitációt vagy sem. A Kénosi–Uzoni-féle Egyháztörténet egy fekete spanyolviasz-pecsétes dokumentumra hivatkozva megemlíti, hogy 1614. szeptember 25-én Toroczkai püspök Bordoson vizitált, ahol többek közt a papi fizetésekről határoztak³¹, de arról nem maradt fenn írásos emlék, hogy más települést is meglátogatott volna.

Az Almási Gergely Mihály püspök nevéhez fűződő első teljesnek mondható unitárius generális vizitációs jegyzőkönyv 1692 és 1725 között keletkezett. Ez a kötet majdnem egész keresztmetszetében láttatja az akkori eklézsiák elsősorban anyagi és csak csekély részben erkölcsi állapotát. Korábról alig néhány püspöki vizitációs jegyzőkönyv-töredék maradt fenn az 1674. és az 1684–85-ös évekből, amelyeket Benczédi Gergely levéltáros 1878-ban gyűjtött össze és kötetett be.

A vizitáció menetét szabályozó latin nyelvű rendelet az Almási-féle protokollum 151–153. lapjain található, és beigazolódott az a feltételezésünk, miszerint ez a decretum tulajdonképpen a imént ismertetett 1614. évi szabályrendelet kisebb-nagyobb eltérésekkel való megisméltése. A két szöveg összevetéséből azért érdemesnek tartjuk néhány különbségre rámutatni, amelyek a jogváltozások irányát, az egyházi vezetés hatását, hatékonyságát mutatják. Ugyanakkor a feltett kérdések arra is rávilágítanak, hogy általában milyen hiányosságok voltak az adott egyházközségben a pap vagy a gyülekezet részéről. A kérdések mindig normatív irányból, az elvárások, a lefektetett törvények vagy szokásjog irányából fogalmazódtak meg, és a feleletek a praxisra reflektálnak, vagyis arra, hogy a gyakorlatban érvényesült-e a normakövetés vagy sem.

Amikor a vizitátorok az egyházközséget kikérdezték a papjukról, 1614-ben még megállapodás tárgya volt az, hogy jelen lehet-e a lelkész vagy sem³², míg 1692-ben kategorikusan elő volt írva, hogy a papnak el kellett hagynia a helyiséget. A kérdések közt 1692-ben már az szerepelt, hogy az ünnepi és mindennapi istentisztelet mellett a pap naponta kétszer imádkozik-e. Ez unitárius liturgiátörténeti szempontból fontos, mert már az 1654-es derzsi zsinaton elrendelték, hogy a naponta kétszeri harangozást és könyörgést büntetés terhe mellett el

³¹ KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*, II, 443., 463., 481.

³² TÓTH György, *Az unitárius egyház rendszabályai...*, 28.

ne mulasszák. Ugyanekkor azt is előírták, hogy a ministerek azokkal a könyörgésekkel éljenek „melyekkel a boldog emlékezetű Enyedi György, Toroczkai Máté és Járai Sámuel éltenek.”³³ Úgy tűnik, hogy az évtizedek óta bevezetett kétszeri imádkozás nem vált általánossá, és újból számon kérték, éppen az istentiszteleti rend egységesítése szándékával. Ez a kérdés továbbá azért is érdekes, mert Pirnát Antal megállapítása szerint a 16. század Dávid Ferenc-i unitarizmusát egy olyan erőteljes racionális irány jellemezte, amely minden kötött istentiszteleti formát elvetett, és az úrvacsora kiszolgáltatását, valamint a keresztséget is feleslegesnek tartotta.³⁴ A 17. század végére azonban érzékelhetően egy egységes liturgikai rend irányában haladt az egyház.³⁵

1692-ben is megkérdézték a gyülekezettől, hogy papjuk kiosztja-e az úrvacsorát, kiegészítve azzal, hogy ő maga és a családja él-e azzal. Tehát még a 17. század végén sem volt általános, hogy a pap nemhogy nem oszt úrvacsorát, de többször előfordulhatott, hogyha ki is osztotta, jómagát és hozzátartozóit nem részesítette a Jézus életére és halálára emlékeztető jegyekből. Jóllehet a zsinatok alkalmával időnként megintették, és 12, illetve 6 forint pénzbírságra büntették azokat a papokat és mestereket, akik nem éltek úrvacsorával.³⁶ Az 1626-os Radecius-féle *Disciplina Ecclesiastica* mellé három évre rá egy szabályrendeletet készítettek, amelyben többek közt az úrvacsora kiszolgáltatását is meghatározták, elrendelve, hogy a papok a zsinatok alkalmával is részesüljenek a szent ven-

³³ *Protocolium Generale Consistorium* I. 1629–1737. 54–55., A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára.

³⁴ Pirnát Antal Csomasz Tóth Kálmán munkájáról (kiadva: *A XVI. század magyar dal-lamai*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1958) szóló opponensi véleményében (kézirat) írt az 1571–1579 közötti erdélyi antitrinitarizmus racionalizmusáról. Lásd: *Az unitáriusok költészete*, kiad. STOLL Béla, TARNÓC Márton, VARGA Imre, Bp., 1967 (*Régi magyar költők tára*, XVII. század, 4), 530. Lásd továbbá PIRNÁT Antal, *Gerendi János és Eössi András*, Irodalomtörténeti Közlemények, 5–6(1970), 680–684., PIRNÁT Antal, *A kelet-közép-európai antitrinitarizmus fejlődésének vázlata az 1570-es évek elejéig*. = *Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1987 (*Memoria saeculorum Hungariae*, 5), 9–59.

³⁵ Meg kell jegyeznünk, hogy az unitárius szertartásrend történetének részletes feldolgozása még mindig várat magára. Ebben a kérdésben máig alapvető munkának tekinthető BOROS György műve (*Szertartások és vallási szokások az unitárius egyházban*, Kolozsvár, 1932, 1–116.; újabban pedig BÁRTH Dániel, *A történeti szokáskutatás kora újkori forrásai: az unitárius szertartáskönyvek = Népi vallásosság a Kárpát-medencében*, 7, szerk. S. LACZKOVITS Emőke, SZŐCSNÉ GAZDA Enikő, Sepsiszentgyörgy, Veszprém, 2007, 213–230.; valamint KOVÁCS Sándor, *Unitárius felfogások az úri szent vacsoráról a 16–18. században* = *Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban*, szerk. GÁBOR Csilla et al., Kolozsvár, Bolyai Társaság, 2013, 214–240.

³⁶ KOVÁCS, *Unitárius felfogások az úri szent vacsoráról ...*, 225.

dégségből.³⁷ Úgy tűnik, hogy nemcsak a gyülekezetben nem éltek úrvacsorával a papok, hanem a rendelet ellenére még a zsinatokon sem osztották ki, ugyanis 1663-ban az ádamosi szinóduson újból terítéken volt ez a kérdés, és nyomatékosan megismételték, hogy valahányszor zsinatot tartanak, az úrvacsorát ki kell osztani.³⁸

Az 1614-es előírásban az állt, hogy amennyiben a hívek a papnak járó jövedelmet nem adták meg, kényszeríteni kellett őket egy bizonyos határidőn belül való beszolgáltatásra. Ha ezt is elmulasztották, akkor a papi szolgálatot, a hátralek maradéktalan törlesztéséig, fel kellett függeszteni.³⁹ Az egész gyülekezetet súlytó rendeletet 1692-re 12 forint egyéni büntetés kifizetésére változtatták. Ezzel tulajdonképpen a lelkeszi szolgálat presztízst és a hívek folyamatos lelki gondozásának fontosságát deklarálták.

Az 1692-es vizitációs szabályzat a 1614-hez képest először fogalmazta meg expliciten, hogy a templomból való kijövetel után a gyülekezet vezető polgárait, vagy ha az adott körülmények úgy kívánták, akkor mindegyik polgárt fel kellett szólítani arra, hogy megjelenjen a parókián és vizsgálják meg az egyházi javakat, hogy tudniillik mennyi pénze van az eklézsiának, milyen kiadásai és bevételei, milyen ezüst és más edényei vannak, valamint a földeket, szántókat, réteket, erdőket is számba kellett venniük. A vizitációs protokollum végső fokon ennek a törvénynek a végrehajtását tükrözi. Legnagyobb hangsúlyt az egyes egyházközségek meglátogatásakor az anyagi, azaz az ingó és ingatlan vagyonnak, ahogy fogalmaztak, a „bona interna et externa”, a belső és a külső javak maradéktalan összeírására fektették. Ugyanakkor az előírás tükrözi a világi elemnek az egyházközség ellenőrzési mechanizmusába való bevonását is.

A vizitációs rendelkezés természetesen külön foglalkozott az iskolamesternek, azaz rektornak a megvizsgálásával. Ennek értelmében az egyik legfontosabb előírás az volt, hogy a mesternek a saját fizetéséből kötelessége magára vállalnia két vagy legalább egy gyermeknek a nevelését, tanítását. A korábbi, 1614-es dekretum szerint a rektornak három vagy legkevesebb két gyermek táplálásának anyagi terheit kellett hordoznia. Az indoklás csak ezen régi előírásban maradt fenn, nevezetesen erre azért volt szükség, hogy a templomban a mesternek legyen egy, kettő, akár három tanítványa, akivel énekelhet.⁴⁰ Az köztudott, hogy az erdélyi protestáns felekezetek többnyire megőrizték, és liturgiájukba beépítették

³⁷ TÓTH, *Az unitárius egyház rendszabályai ...*, 34., 41.

³⁸ KOVÁCS, *i. m.*, 224.

³⁹ TÓTH György, *i. m.*, 29.

⁴⁰ *Uo.*, 30.

a középkori és magyar nyelvre átültetett gregorián anyag egy részét.⁴¹ A legújabb kutatások kimutatták, hogy Dávid Ferenc korától egészen a 18. század végéig az unitárius énekeskönyvek anyaga és szerkezete lényegében változatlan, és a református, evangélikus felekezeteknél bekövetkezett racionális irányú váltás itt csak később, az 1830-as években érvényesült.⁴² Tehát a kéziratos graduálokban⁴³ fennmaradt antifónák és zsoltárok éneklése hosszú századokon keresztül legtovább az unitáriusoknál maradtak fenn, és a vizitációs rendelkezés azáltal, hogy a kántornak vagy mesternek előírta, hogy maga mellé ki kellett nevelnie néhány tanuló, ezen liturgikus cselekvés központi szerepét és fontosságát nyomatékosította.

A protokollumba a vizitációs szabályzat mellé beillesztettek öt olyan zsinati határozatot is, amelyekről úgy gondolták, hogy az egyházlátogatások alkalmával a papok és rektorok megvizsgálásakor számon lehet rajtuk kérni. Sikerült megállapítanunk, hogy ezek a végzések az 1606–1692 közötti időszak zsinatainak egyikén-másikán keletkeztek.

Ilyen volt többek közt az 1606-os kolozsvári zsinat néhány rendelete, amelyek egyrészt a rektorok öltözködésére vonatkoztak, nevezetesen, megtiltották nekik a katonai viseletet és a fej túlzott borotválást, másrészt pedig kötelező módon előírták, hogy a mestereknek évente legalább háromszor prédikálniuk kellett a gyülekezeteikben.⁴⁴ Továbbá az 1641-es ádámosi zsinat elrendelte, hogy a rektornak kötelessége helyettesítenie a papot, amennyiben az eklézsia dolgai miatt távol kell maradnia a gyülekezetből. Ugyanakkor, ha a lelkész, „dicsőségféltes” miatt nem engedi meg a mesternek, hogy prédikáljon, 12 forintra büntetésék.⁴⁵ 1661-ben a désfalvi zsinat határozatba foglalta, hogy a papnak évente négyszer el kell mennie az iskolába, hogy megvizsgálja az oskolamester tevékenységét, szorgalmát, tanítási módszerét stb.⁴⁶ Az 1692-es vizitációs rendelkezés a pap számára már csak évenkénti kétszeri látogatást írt elő. Ebből esetleg arra is következtethetnénk, hogy egyre inkább a professzionalizálódó oktatás

⁴¹ PAP Anette, *Adalékok az Öreg graduál antifónáinak kapcsolataihoz*, Református Szemle, 4(2011), 402.

⁴² Lásd bővebben BÓDISS Tamás, „Szent Írásból szedegettetett rövid Éneketskék”. *Egy XVIII. századi unitárius énekeskönyv antifónái és zsoltárai*, Magyar Egyházzene, 2(2007/2008), 39–46.

⁴³ Az unitárius kéziratos graduálok összefoglalását lásd KOVÁCS Sándor, *Kéziratos graduálok az Erdélyi Unitárius Egyházban* Református Szemle, 4(2011), 423–439.

⁴⁴ BÖLÖNI MIKÓ Lőrincz, *Az Erdélyi Unitárius Vallásközönség igazgatási rendszere*, kéziratként sokszorosította és előszóval ellátta dr. TÓTH György, Bp., 1931, 143., 147.

⁴⁵ *Protocollum Generale Consistorium*, I, 1629–1737., 24–25., MUEKvGyLt.

⁴⁶ *Uo.*, 62.

felé haladt az egyház, miáltal már nem volt szükség a tanítók gyakoribb ellenőrzésére.⁴⁷ A sárosi zsinaton 1669-ben a pap és rektor pipázását 6, illetve 3 forint büntetés terhe mellett megtiltották⁴⁸. A rendeletet 1692-ben is számon lehetett kérni, sőt az elkövetkező évtizedekben, egészen a 19. századig többször megerősítették, ami mutatja, hogy a dohányzás hosszú időn keresztül probléma volt.⁴⁹

Kiss Réka reprezentatív munkájában leszögezi, hogy a Kükküllői Református Egyházmegye vizitációs és egyházi törvénykezési jegyzőkönyvei kvantitatív jellemző elemzésének a töredékesen fennmaradt források szabnak határt. Ez a megállapítás fokozottan igaz az unitárius dokumentumokra is. Amellett, hogy a 16 századból egyáltalán nincs és a 17–18. századból is csak kevés vizitációs anyag maradt fenn, ráadásul a jegyzőkönyvet vezető generális nótárius elsősorban a gyülekezet papjának sztereotip módon megformulázott szavait adja vissza, mindez arra enged következtetni, hogy a protokollum „egy alapvetően szóbeliségre épülő társadalom írásos lenyomata”. Így aztán nehéz a sztereotípiákból, a rövid szövegekből, az egyedi esetekből sajátosságokra és törvényszerűségekre következtetni.⁵⁰

Azt is megállapíthatjuk, hogy a vizitációs protokollumban található adatok nem válaszolnak maradéktalanul az egyházlátogatási szabályzatban szereplő kérdésekre, rendeletekre. Az adott körülmények határozták meg, hogy a normatív előírások melyikét alkalmazták.

⁴⁷ Ennek igazolására azonban alapos forrásfeltárára és elemző munkára lenne szükség, ugyanis az unitárius falusi elemi oktatás történetével még senki sem foglalkozott behatóbban.

⁴⁸ *Protocollum Generale Consistorium*, I, 78.

⁴⁹ Jóllehet Radvánszky szerint a dohányzás tilalmát Erdélyben 1702-ben beszüntették (lásd: RADVÁNSZKY Béla, *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*, I, Bp., 1896, 393.), mégis az 1725-ös szováti zsinat és az 1776-os kolozsvári főtanács is foglalkozott a kérdéssel, de Bölöni Mikó Lőrincz a 19. század közepén a pipázással kapcsolatban már ezt írta: „Ez a tilalom az újabb időben [19. század] elalvult s miután a dohányzás az emberek közt, helyesen, nem helyesen, általános divattá lett, megtiltani nem is lehet ugyan, de, hogy a belső emberek a pipázásra nézve szorosán alkalmazkodjanak azon illedelmi szabályokhoz, melyek a társadalmi életben minden mívelt embert felmenthetetlenül köteleznek, azt az ethika alapelveinél fogva a Szt. egyház méltán megkívánhatja s meg is kívánja, mert bármit mondjon is akárki, mégis mindég illetlen dolognak marad, ha a belső emberek a pipa úton útfélen a szájában füstölög, vagy kalapja zsinorjába, vagy csizmaszárába dugva áll; és zsebéből sallangos kostök fityeg ki s még a templomig s halottas házig sem megyen pipázás vagy szivarozás nélkül.” (BÖLÖNI MIKÓ Lőrincz, *Az Erdélyi Unitárius Valásközönség igazgatási rendszere*, 152.)

⁵⁰ KISS Réka, *Egyház és közösség a kora újkorban. A Kükküllői Református Egyházmegye 17–18. századi iratainak tükrében*, Bp., Akadémiai, 2011, 86–87.